

IV-VII ASRLARDA MARKAZIY OSIYO XALQLARINING MUSIQA MADANIYATI

Yuldashev Javohir Abduraxim o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti ilmiy tadqiqotlar,
innovatsiyalar va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash sektori boshlig'i, Phd

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada IV-VII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarining musiqa madaniyati, maqom ansambllari tashkil topishi va rivojlanishi hamda Markaziy Osiyodagi ilk o'rta asrlarga mansub bo'lgan torli-chertma sozlar toifasi, Qashqadaryo vohasidan topilgan ajoyib arxeologik topilmalar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Varzud, ud, rubob, nay, skripka, g'ijjak, tosh haykallar, kumush idishlar, xumdon, Chapdastlar, ossuariy, niso, noxun, shox karnay.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены сведения о музыкальной культуре народов Средней Азии в IV-VII веках, становлении и развитии ансамблей макамов, категории струнной музыки, относящейся к раннему средневековью в Средней Азии, удивительных археологических находки, найденные в Кашкадарьинском оазисе.

Ключевые слова: варзуд, уд, рубоб, флейта, скрипка, гиджак, каменные изваяния, изделия из серебра, хумдон, чапдаст, склеп, ниса, нахун, роговая труба.

ABSTRACT

This article provides information on the musical culture of the peoples of Central Asia in the IV-VII centuries, the formation and development of maqam ensembles, and the category of stringed music belonging to the early Middle Ages in Central Asia, as well as the amazing archaeological findings found in the Kashkadarya oasis.

Key words: Varzud, oud, rubob, flute, violin, gijjak, stone statues, silverware, khumdon, Chapdast, ossuary, nisa, nakhun, horn trumpet.

Eramizning IV asriga kelib Markaziy Osiyoda quldorchilik tizimi asta-sekin feodal tizim bilan almashadi va Markaziy Osiyoda yashagan turklar o'z davlatining so'nggi qismini hoqonlik deb atay boshladilar ana shu vaqtdan boshlab, turklar bilan maxalliy Sharqiy Eron xalqlarining qo'shilib yashash jarayoni boshlanadi.

IV-VII asrlargacha bo‘lgan davr, Movaraunnahr (Varzrud)ning arxeologik va yozma manbalari guvohlik berishicha, madaniyat va san’at turlarining, jumladan, musiqaning yuqori darajada rivojlangani bilan ta’riflanadi. qadimiy Panjikent, Samarqand va boshqa shu kabi shaharlarning uylari va saroylari devorlarida Movaraunnahr (Varzrud)ning islomgacha bo‘lgan davriga mansub ud, rubob, nay, karnay va arfa cholg‘ularida ijro etayotgan musiqachilar qiyofasi tasvirlangan. Xususan, Panjikent sag‘analaridan (xram) birining devorlarida arfa chalayotgan ayol xudo tasviri tushirilgan ekan. Umuman bu davrga mansub ud, rubob nay va skripka (g‘ijjakh) chalayotgan ayol xudolar tasvirlari tosh haykallar, kumush idishlar, xumdonlar, terrakotalarda aks ettirilgan.[1:485-486]

Mavjud manbalarning guvohlik berishicha, bu davrda Movaraunnahrning musiqa va raqs san’ati Xitoyda ham juda mashxur bo‘lgan. Xitoylik san’at ustalari Movaraunnahrlik san’atkorlarga hattoki hasad qilishar ekan. Xususan, So‘g‘d musiqachilari o‘z kasbining ustalari sifatida doimo izzat-ikromda bo‘lganlar. Rudakiy, Buxorolik sahnaviy tomosha ustalari, samarqandlik naychi sozanda, xo‘tanlik surnaychi sozanda va toshkentlik raqqos; shuningdek, Darvazalik, Keshlik (Shaxrisabz), Maymurglik va Samarqandlik qizlardan Xitoy imperatori Syuan’-Tszuna saroyida «g‘arblik qizlar» nomli ansambl tuzilgan bo‘lib, hukmdor ularning raqsini juda sevib tomosha qilgan. Uning ayoli Yani Rokshan esa bu raqsni qiziqib o‘rgangan ekan. Raqslar zarbli cholg‘ular (baraban), ud va yonlama nay (fleyta)lar jo‘rligida ijro etilgan ekan.

Manbaxilar Movaraunnahr san’atkorlarining bir necha raqslarini ta’riflaganlar: jumladan, «Chapdastlar» raqsi bir guruh raqqoslar tomonidan ijro etilgan bo‘lib, raqs o‘zining nafis harakatlari bilan ajralgan; ikkinchi raqs «g‘ayratli, shijoatli» deb nomlansa, uchinchisi «g‘arbcha sakrama raqs» deb atalgan ekan. So‘nggi raqs turini o‘g‘il bolalar ijro etishgan. Barcha raqslar milliy liboslarda namoyish etilgan.

O‘smirlar va qizlarning qo‘shiq jo‘rligidagi zamonaviy lapar uslubiga yaqin raqslari ham bo‘lgan ekan.

1984 yil qashqadaryo viloyatining Yakkabog‘ tumanida olib borilgan arxeologik qazilma ishlari jarayonida o‘tgan mayitlar hoki saqlanadigan ossuariy (xonqa)lar topilgan edi. U (ossuariy) to‘g‘ri to‘rt burchakli quti shaklida bo‘lib, eramizning VI-VII asrlariga taalluqli ekanligi aniqlanadi. Ossuariy Markaziy Osiyoda islom davrigacha bo‘lgan dafn marosimlari bilan bog‘liq. Ossuariya devorlariga to‘liq bir kompozitsiyani namoyon etuvchi rel’ef shaklidagi tasvirlar tushirilgan. Bu tasvirlar juda qiziqarli bo‘lib, ilk o‘rta asrlarga oid Markaziy Osiyodagi musiqiy ijrochilik xususidagi tasavvurlarni uyg‘otadi.

Ossuariyadagi arkalar ostada to‘rtqo‘lli ilohiy erkak va ayollar raqsga tushayotgan holat tasvirlangan. Ya’ni, bu yerda qo‘liga quyoshli disk va yarim oyni ushlagan ayol

qiyofasi, torli cholg'uda chalayotgan erkak siymosi aks ettirilgan bo'lib, uning (yerkakning) yuqorigi qo'llari esa qandaydir qush qo'ndirilgan temir baldoq va doira (buben)ga o'xshash disk ushlagan holat. Taxmin qilish mumkinki, Markaziy Osiyoda bu ilohiy juftlik o'sha davrda juda ardoqlangan. Tasvirdagi ilohiy erkak qo'lidagi musiqiy cholg'u uzun ingichka dastali va kichkina bodomsimon ko'rinishdagi kosaxonaga ega bo'lib, torlarining soni aniq emas. Bu cholg'uchining oyoq tomonida o'ngdan burchakda tasvirlangan qo'lga katta udsimon cholg'u ushlagan sozanda ayol. Uning boshi yonidan yon tarafdin ko'rinadi. Yuzi dumaloq, bodomqovoq ko'zli, to'g'ri burun va kichikina dudoqli. Chap qo'lida pastga qarata cholg'u ushlagan, o'ng qo'lida esa ovoz chiqaruvchi noxun (plektr) tasvirlangan. Tasvirdagi ud kosaxonasining quyi qismi yumaloq bo'lib, qattiq tortilgan, go'yoki oxirgi qismiga qaytarib biriktirilgandek. Cholg'uning ikkita tori aniq ko'rinadi. Ossuariyaning chap tomonidan burchaqda ayol xudo oyoqlari ostida musiqachilarning kichikina qiyofasi tasvirlangan. U ayol xudoga qarab o'tirgan holatda. Musiqachining egnida yaktak va shalvar u damli cholg'u ushlagan bo'lib, cholg'uning ko'rinishi kichik karnayni eslatadi. Musiqachi sozni chap qo'lining ustki qismiga yaqin holda ushlagan. Og'zining yaqinida esa o'ng qo'lining kafti bilan ikkinchi cholg'uning mundstuk qismini ushlagan. Asbobning oxiri kengaytirilgan shoxsimon ko'rinishda. Aftidan sozanda bu asboblarda navbatma-navbat ijro etadi. O'ngdan esa ayol xudonipg oyoq tomonida boshqa sozanda joylashgan bo'lib, u chordana qurib o'tiribdi. Bir-biriga temir sim bilan birlashtirilgan ikkita nog'ora bo'lib, ularning biri sozandaning tizzasi to'g'risida, ikkinchisi esa ko'kragi to'g'risida joylashgan. Musiqachi cholg'uni ikki qo'l barmoqlari bilan chalmoqda.

Erkak xudo qo'lidagi cholg'uni udsimon sozlar guruhiga mansub deyish mumkin (uzun udlar (lyutnya)). Uning kosaxonasi juda kichkina (kaftdek) bo'lib, dastasi uzun va ingichka. O'ng qo'l holati ovoz chiqarish asnosida; dastaning yuqorigi qismi chap qo'lining ochiq kaftida.[2:187-231]

Juda uzun dastali, kichik kosaxonaga ega udlarni (masalan, Nisodan topilgan Parfiya ritonlari peshtoqlaridagi tasvirlar) taniqli musiqashunos olimi T.S.Vizgo tanbursimon cholg'ularga oid deydi. Udning bunday turi kelib chiqishi jihatidan juda qadimiy davrlarga borib taqaladi. Ammo ularda ikkita tori bo'RudakiyTasvirlardagi mashshoqlar qo'lidagi bu cholg'ular ko'rinishi hozirgi tanburlarga ham mutlaqo o'xshamaydi. Sozandalar qo'lidagi uzun dastali g'ijjak kosaxonasiga o'xshash yumaloq rezonatorli cholg'ular tasviri Xorazmning Tuproq qal'asidan topilgan edi. Uzun ingichka dastali, kichik kosaxonali chertma tanbur bizning davrgacha saqlangan.

Markaziy Osiyodagi ilk o'rta asrlarga mansub bo'lgan torli-chertma sozlar toifasi rang-barangligi tadqiqotchilar tomoiidan ta'kidlangan. Ossuariya tasvirlaridagi cholg'ular esa qadimiy sozlarning yana bir turidir. Tasvirdagi Xudoning yuqorgi

qo'llaridan birida aftidan doira (buben) tasvirlangan. Doiraning so'g'dda VII asrdan boshlab qo'llanilishi xitoylik sayohatchi ma'lumotlaridan ayon bo'ladi.[3:440-447]

Musiqachi ayolning qo'lida ud cholg'usining boshqa turi tasvirlangan. Cholg'uning noksimon shakldagi kosaxonasi uni 4,3 yoki 2 torli So'g'd udlari (R.A.Sadokov bu guruhni So'g'd-Baqtriya – Marv guruhi, deb ataydi) guruhiga mansub deyishga asos bo'ladi. Udchi sozandalar So'g'd (Samarqand) terrakotalarida ayniqsa keng miqyosda o'z ifodasini topgan. Bu vaziyatda ular cholg'uni qo'l bilan va noxun (plektr) bilan chalayotganlari ko'rsatilgan. Ud ijrochiligining qashqadaryo vohasida ham keng tarqalganligiga bu yerdan topilgan udchi sozanda ayol haykalchasi guvohlik beradi. Ayol cholg'uni Ossuariya tasvirlaridagi kabi kalta noxun (plektr) bilan chalmog'da. Cholg'uning bosh qismi pastga qaratilgan, ammo shakli va torlar sonida farq kuzatiladi.

Yuqorida qayd etilgan tasvirlardan biri, ya'ni bir vaqtning o'zida 2-ta musiqa asbobini (to'g'ri va shoxsimon cholg'ular) ushlagan sozandalarning bu cholg'ulari aftidan karnay turiga mansub bo'lsa kerak. Boisi ularda cholg'u teshikchalari mavjud emas. Surnay, karnay singari damli cholg'ular tasviri Markaziy Osiyo san'atining turli yodgorliklari orqali mashhurdir ular Shox karnay (truba) yoki shoxsimon karnaylar kamroq uchraydi. Ular Annikov idishi orqali mashhurdir Rudakiy Nog'ora (baraban) singari zarbli cholg'ular esa Markaziy Osiyo va hind antik davri hamda ilk o'rta asrlar san'atida keng tarqalgan bo'lib, ular ikkiyoqlama qumsoat shakliga ega. Ammo ularning tuzilishi (konstruktsiyasi) turlicha bo'lgan. Ya'ni ular bir yoqlama, idishsimon va xumsimon shaklda bo'lgan. Ossuariyada tasvirlangan nog'oralar rezonatorini tiklashning iloji yo'q. Boisi, tasvirda ularning ustki tekisligi ko'rsatilgan. Ularni qo'sh nog'oralar toifasi deyish mumkin. Bunday nog'ora turi ossuariyadan tashqari boshqa manbalarda ham, tasvirlarda ham uchramaydi. Aftidan bu o'ziga xos, qo'sh urma cholg'u bo'lib, ilk o'rta asrlar Markaziy Osiyo musiqa madaniyatida ilk bor namoyish etilgandir.

Karnay (shoxsimon truba) va nog'oralar ochiq havoda ijro etilishga mo'ljallangan bo'lib, sport o'yinlari, ov qilish, bola tug'ilishi haqida xabar berish uchun; shuningdek, shodlik hamda ziddiyatli vaziyatlardan ogoh etishda qo'llanilgan. Karnay, surnay, nog'ora cholg'ularidan an'anaviy ansambl sifatida ham keng foydalanilgan. Ansambl boshqacha ko'rinishini ossuariya tasvirlaridan kuzatish mumkin. Bu tarkib ud, tanbur va doira kabi cholg'ulardan iborat bo'lib, ularga erkak xudosining raqsi jo'r bo'ladi. Aftidan, ayol xudolarga erkak musiqachilar jo'r bo'lishadi, erkak xudolarga esa sozanda ayollar jo'rnavozlik qilishadi. II-IV asrlarga oid Tuproqqal'a devoriy tasvirlarida qanotli musiqachilar aks ettirilgan (ular qo'llariga burchakli arfa, g'ijjak, kimvala, chang, doira va nog'ora ushlagan holatda) bo'lib, taxminlarga qaraganda ular joylashgan bino marhum hukmdorlarni xotirlash marosimlarini o'tkazishga

mo'ljallangan; shuningdek, bu yerda o'lib, yana qayta tiriluvchi xudolar obrazi bilan bog'liqlik mavjud bo'lib, mazkur vaziyatda cholg'ular diniy marosim timsoli sifatida ifodalangan. T.S.Vizgoning fikricha bu foniy hayotga chaqirilgan musiqachilar timsoli, ularning epik qahramoni va mifologik xudolar kabi juda qadrlanganidan dalolatdi Rudakiy Bayon etilayotgan ossuariyadagi musiqachi bu urush xudosining o'zi bo'dib, qo'lidagi cholg'ular uning timsollaridi Rudakiy Tasvirda xudolar raqsiga ularning oyoq tomonlarida joylashgan musiqachilar jo'r bo'lishmoqda. Xudolarning raqs holati ikki xil ma'noni anglatadi. Ya'ni, tabiatning abadiy almashinuvi bilan bog'lik; xudolikning koinot raqslari va shuningdek, motam marosimi bilan bog'liq raqslar Rudakiy To'rtqo'lli ayol xudoning Panjikentdagi devoriy tasviriga binoan u, dafn etish marosimi sahnasida ishtirok etayotganligi ma'lum bo'ladi. Va umuman musiqa shartli ravishda barcha dafn marosimlarida doimiy jo'r bo'lgan. qolaversa, motam yig'ilari hozirgi kungacha o'zbek xalq musiqasi janrlaridan biri sifatida saqlangan. Shuningdek, qadimda motam raqslari ham keng tarqalgan bo'lib, ularning unsurlari yaqingacha Samarqand va Yuqori Zarafshon vodiysi tojiklari an'analarida saqlangan edi.[4:167-173]

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak Qashqadaryo vohasidan topilgan ajoyib ossuariyada go'yoki ikki xil ansambl tasvirlangan. Musiqachilar qo'lidagi cholg'ular esa shubhasizki, musavvir yashagan davrdagi sozlardi Rudakiy Mazkur san'at obidasi ilk o'rta asrlar davrini namoyon etib, musiqiy ansambllar cholg'ularini o'rganishda ham juda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, u qadimiy Markaziy Osiyo musiqa madaniyati tarixiga yangi chizgilar kiritadi. Ushbu madaniy yodgorliklardan ma'lum bo'ladi, bu davrda mifologiya, dostonchilik an'analari keng tarqalgan. Xususan Abulqosim Firdavsiyning jahon adabiyoti durdonalaridan biri bo'lmish «Shohnoma» asarida tarixdagi dastlabki shohlar – qayumars, Hushang, Tahmuras, Jamshid, Zahhok haqidagi qissalar; Zol va Rudoba haqidagi romantik doston, Suhrob va Siyovushlarning qahramonlik qissalari, Rustami Dostonning ajoyib sarguzashtlari; shuningdek, Kayxusrav podsholigi, Bejan va Manija dostoni, Isfandiyorning yetti jasorati, Iskandar haqidagi doston, Bahrom Go'r, Xusrav Parvez va uning saroy musiqachisi Borbad xaqidagi qissalar bayon etiladi. Butun Sharqqa tanilgan va keyinchalik sharq adabiyoti namoyandalari asarlarida tasvirlangan Markaziy Osiyoning yirik sozanda va xonandasi, yuzlab kuylar ijodkori Borbadning nomi musiqa olamida muhim ahamiyat kasb etadi (Buyuk san'atkor ijodiy faoliyatiga keyingi mavzuda alohida to'xtalamiz). Borbad VII asr boshlarida Eron sasoniylari sulolasidan bo'lgan shoh Xusrav Parvez saroyida xizmat qiladi. Bu tarixiy davrda mahalliy aholi turklar musiqiy hayotining ba'zi unsurlarini meros qilib olganlar Rudakiy Natijada esa xalq ijodi va mahalliy ustozona an'analari kelajakda og'zaki an'anadagi yirik mumtoz asarlar yaratilishi uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Ayrim keng tarqalgan maqom kuy tuzilmalarining turkcha, masalan, «avji turk» deb atalishi ham bejiz emas. Shunday qilib, bu davr musiqa san'ati nafaqat tarixiy, balki tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, kelajak avlodlarga bebaho ma'naviy durdonalarni meros qilib qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

- 1.A.S.Sagdullayev.“O‘zbekiston tarixi”1-kitob.Toshkent-2021.B-485-486
- 2.O.A.Ibrohimov.“O‘zbek xalq musiqa ijodi”.To‘plam.Toshkent-1994.B-187-231
- 3.Q.Usmonov.M.Sodiqov.“O‘zbekiston tarixi”.Toshkent-2006.B-440-447
- 4.R.Y.Yunusov “O‘zbek xalq musiqasi”. Toshkent-2000.B-167-173